

Štefka Batinić in Igor Radeka

Razvoj in perspektive študija pedagogike na Hrvaškem

Povzetek: Študij pedagogike na Hrvaškem je bil zasnovan leta 1928 na zagrebški univerzi. Pred tem se je pedagogika kot disciplina razvijala po modelu in vzoru pedagogike z nemškega govornega območja – najprej kot praktična učiteljska disciplina v okviru šolskega sistema Avstro-Ogrske, potem pa tudi kot teoretična disciplina, utemeljena na Herbartovem pedagoškem sistemu. Prva univerzitetna predavanja iz pedagogike je za bodoče učitelje verouka imel Ivan Koharić leta 1874 na teološki fakulteti, za srednješolske profesorje pa Franjo Marković leta 1876 na filozofski fakulteti univerze v Zagrebu; leta 1896 je bil ustanovljen pedagoški seminar, ki ga je do leta 1923 vodil Đuro Arnold.

V dvajsetih letih 20. stoletja so se profilirali pedagoški teoretiki iz akademske skupnosti (Stjepan Matičević, Stjepan Pataki, Pavao Vuk-Pavlović in Vlado Petz), ki so se ukvarjali s temeljnimi teleološkimi vprašanji pedagogike, predavali na višji pedagoški šoli in v pedagoškem seminarju ter prispevali k emancipaciji pedagogike kot samostojne akademske discipline.

V novih političnih in družbenih razmerah po drugi svetovni vojni je leta 1946 vlogo pedagoškega seminarja prevzel pedagoški inštitut, ki je združeval pedagoško in znanstveno funkcijo. Njegov predstojnik je bil do svoje smrti leta 1953 Stjepan Pataki, pred vojno glavni predstavnik kulturne pedagogike, po vojni pa utemeljitelj socialistične pedagogike na Hrvaškem. Nova organizacijska oblika iz leta 1960 – Oddelek za pedagogiko Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu ter v njegovi sestavi Zavod za pedagogiko – se je ohranila do danes. Preostali štirje študiji pedagogike na Hrvaškem so se razvili v šestdesetih letih 20. stoletja in v začetku 21. stoletja. Na filozofski fakulteti v Zadru, ustanovljeni leta 1955 kot dislocirani fakulteti tedaj še edine hrvaške univerze v Zagrebu, je prva predavanja iz pedagogike imel Vladimir Janković leta 1958 – najprej v okviru pedagoške katedre, ki je leta 1966 prerasla v oddelek za pedagogiko. Študij pedagogike se je začel leta 1961. Nove univerze, ki so bile v prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja v regionalnih centrih na Reki, v Osijeku in Splitu, je tudi zaznamoval razvoj pedagogike v obeh smereh (kot v Zagrebu in Zadru): najprej kontinuirano pedagoško izobraževanje učiteljev in profesorjev različnih strok, nato vzpostavitev popolnega študija pedagogike – na Reki 1966 (študij industrijske pedagogike) oz. 1978 (obči profil študija pedagogike), v Osijeku 2003 ter v Splitu 2007.

Reforma vseh študijskih programov na Hrvaškem, ki se je začela v študijskem letu 2005/2006 z uvajanjem tristopenjskega študija v skladu z bolonjskim procesom, je zajela tudi vseh pet študijev pedagogike. Trenutno se štirje študiji pedagogike (v Zagrebu, Zadru, na Reki in v Osijeku) izvajajo na vseh treh stopnjah do doktorata znanosti, medtem ko se v Splitu študij izvaja na prvih dveh bolonjskih stopnjah.

Gljučne besede: študij pedagogike, Hrvaška, 19. do 21. stoletje

UDK: 37.013.74

Znanstveni prispevek

Dr. Štefka Batinić, višja bibliotekarka, Hrvaški šolski muzej, Trg maršala Tita 4, HR-10000 Zagreb, Hrvaška; e-naslov: sbatinic@hsmuzej.hr

Dr. Igor Radeka, redni profesor, Univerza v Zadru, Ulica Mihovila Pavlinovića 1, HR-23000 Zadar, Hrvaška; e-naslov: iradeka@unizd.hr

Uvod

Pedagogika se je kot univerzitetna disciplina na Hrvaškem razvijala po vzoru pedagogike na nemškem govornem območju – kot praktična učiteljska disciplina v okviru šolskega sistema avstro-ogrske monarhije in kot teoretska disciplina, temelječa na Herbartovem pedagoškem sistemu. Pomembno vlogo v tem procesu so imeli učitelji, zato tudi za Hrvaško velja trditev Brezinke (2008, str. 12), da je bil interes za znanstveno pedagogiko v Avstriji večji med ljudskošolskimi učitelji kot med gimnazijskimi profesorji, katerih poklicna samopodoba je temeljila na strokovnih disciplinah, ki so jih študirali, samopodoba učiteljev ljudskih šol pa na pedagogiki. Profesorji pedagogike na učiteljskih so bili sprva duhovniki, ki so bili tudi avtorji prvih pedagoških učbenikov za učiteljska – Stjepan Ilijašević je leta 1850 objavil delo z naslovom *Pouk otrok ali Katechetika*, ki je bilo sprva namenjeno pedagoškemu in metodičnemu izobraževanju bodočih učiteljev verouka, prvi hrvaški avtorski učbenik pedagogike z naslovom *Vzgoja in obče učenje (Gojidba i obća učba)* pa je leta 1867 napisal Stjepan Novotny. Njegov učbenik je potisnil v ozadje dotedanje anonimne kompilacijske učbenike, kot npr. *Znanost o vzgoji (Znanost odhranjivanja)*, *Splošna znanost o poučevanju (Didactica generalis)* ter *Posebna znanost o poučevanju (Didactica specialis)*, ki so bili objavljeni v hrvaščini leta 1849 za potrebe novoustanovljenega moškega učiteljskega v Zagrebu, ki je bilo prvo javno učiteljske na Hrvaškem.

Samo leto dni po prihodu na zagrebško učiteljske kot prvi laični učitelj pedagogike je do tedaj ljudskošolski učitelj Stjepan Basariček leta 1876 izdal svoj prvi pedagoški učbenik *Teorija pedagogike ali nauk o vzgoji*. Naslednje leto je objavil tudi učbenik za psihologijo *Kratko izkustveno dušeslovje*, vzdevek utemeljitelja teoretske pedagogike na Hrvaškem pa je dobil po objavi kompleta pedagoških učbenikov *Vzgojeslovje (Uzgojeslovlje)* (1880), *Zgodovina pedagogike* (1881), *Obče ukoslovje¹ (Obče obukoslovje)* (1882) in *Posebno ukoslovje (Posebno obukoslovje)* (1884), ki jih je izdal Hrvatski pedagoško-književni zbor. Basaričkove učbenike, ki so teoretsko temeljili na pedagogiki Johanna Friedricha Herbarta, so, z nekaterimi predelavami in novimi izdajami, uporabljali na učiteljskih vse do dvajsetih let 20. stoletja.

¹ Izraz ukoslovje se je nekoč uporabljalo za to, čemur danes rečemo didaktika (op. prev.).

Sočasno z Basaričkovo prevlado na področju pedagoškega izobraževanja bodočih ljudskošolskih učiteljev se je v okviru akademske skupnosti razvijal model pedagoškega izobraževanja bodočih srednješolskih profesorjev.

Na podlagi modela pedagoškega izobraževanja ljudskošolskih učiteljev in srednješolskih profesorjev na Hrvaškem se je postopoma razvijal tudi študij pedagogike. Najprej na univerzi v Zagrebu, ki je bila tedaj edina hrvaška univerza, po več kot 30 letih pa tudi na drugih visokošolskih ustanovah – danes univerzah – na Hrvaškem. V članku smo pripravili pregled razvoja študija pedagogike na Hrvaškem glede na njegovo ustanovitev: v Zagrebu, Zadru, na Reki, v Osijeku in Splitu. Analizirali bomo način ustanovitve, strukturo in akademske stopnje, na koncu pa tudi perspektive razvoja v prihodnosti. Največja pozornost bo namenjena razvoju prvega študija pedagogike na zagrebški univerzi, ne samo zaradi tega, ker je še danes po številu profesorjev, študijskih programov in študentov največji na Hrvaškem, ampak tudi zato, ker je v mnogih pogledih vplival na razvoj preostalih (posebej zadrškega, osiješkega in splitskega) študijev (kot bo mogoče videti, je reški nekoliko bolj specifičen). Poleg navedenega je na nekoliko večjo razliko v obsegu, namenjenem posameznim študijem v članku, vplivalo tudi pomanjkanje virov za posamezne študije pedagogike (predvsem osiješkega).

Začetki pedagogike kot univerzitetne discipline na Hrvaškem in razvoj študija pedagogike v Zagrebu

V prvem akademskem letu novoustanovljene univerze v Zagrebu leta 1874 je imel Ivan Koharić na teološki fakulteti predavanja iz *Pedagogike*, naslednje leto je ta predavanja izvajal Martin Štiglic (Akademičke oblasti 1874/75). V *Seznamu predavanj filozofske (mudroslovne) fakultete v Zagrebu* se predavanja iz *Pedagogike (Disciplina paedagogica)* prvič pojavijo v zimskem semestru 1876/1877. Predaval je Franjo Marković, akademik, doktor filozofije in redni profesor, ki je bil leta 1874/1875 tudi dekan filozofske fakultete. Ob štirih urah predavanj je Marković eno uro tedensko vodil tudi *Pedagoške vaje (Colloquia paedagogica)* (Akademičke oblasti 1876/77). Pedagogika je bila eno izmed predavanj profesorja Markovića, ki je v okviru svojega univerzitetnega pedagoškega dela med drugim predaval še *Estetiko, Etiko, Logiko, Psihologijo* in *Gimnazijsko didaktiko*.

Hrvaška akademija znanosti in umetnosti hrani rokopis Markovičevih predavanj, iz katerega so razvidna glavna teoretska izhodišča in področja pedagogike, s katerimi so se spoznavali študenti filozofske fakultete, bodoči gimnazijski profesorji. V uvodnem delu se Marković ukvarja z osnovnimi pojmi in nalogami pedagogike, ki jo ima za »drugotno« znanost, podrejeno etiki in psihologiji. Največji del rokopisa sestavlja članek *Sistem obče pedagogike*, napisan z upoštevanjem etične in psihološke osnove ter osnovnih sestavnih delov: discipline (*stega*), pouka (*nauk*) in vzgoje (*odgoj*),² s čimer se Marković kaže kot Herbartov privrženec. Kar je na

² Op. prev.: Pri Herbartu: *Regierung, Unterricht, Disziplin*; v slovenščini se uporabljajo izrazi: *vodstvo, pouk, vzgoja*.

Hrvaškem konec 19. in v začetku 20. stoletja herbartist Stjepan Basariček pomenil za osnovnošolsko pedagogiko in didaktiko, je Marković pomenil za srednješolsko. V nasprotju z Basaričkom Marković ni objavil učbenikov pedagogike. Posebej zanimiv je nedokončan članek *Gimnazijska pedagogika* (v Bežen 2008), v katerem se Marković ukvarja z *gimnazijsko didaktiko* oziroma metodiko pouka klasičnih jezikov (Rukopisna ostavština Franje Markovića b. l.).

Z novim *Predpisom o izpraševanju kandidatov za gimnazijsko in realno učiteljstvo na Hrvaškem in v Slavoniji* (1885)³ je postala pedagoška izobrazba eden od pogojev za prijavo na strokovni izpit, kar je prineslo možnost njene pridobitve v okviru univerzitetnega pouka oziroma obiskovanja predavanj iz *Pedagogike, Logike in Psihologije*. Razen *Pedagogike*, ki jo je Marković predaval v študijskih letih 1876/1877, 1879/1880, 1882/1883, 1886/1887, 1889/1890, ter *Pedagoških vaj* (1876/1877, 1883/1884, 1886/1887), je začel v študijskem letu 1890/1891 predavati še *Gimnazijsko didaktiko*, ki tudi ni prišla na vrsto vsako študijsko leto, ampak se je izvajala kot eno- ali dvosemestrski predmet v letih 1893/1894, 1897/1898, 1900/1901, 1901/1902 in 1904/1905.

Septembra 1893 je bila odobrena ustanovitev »profesorske stolice za pedagogiko in teoretično in praktično filozofijo«, istega leta pa je bil za profesorja pedagogike imenovan Đuro Arnold, dotedanji ravnatelj zagrebškega učiteljsčca (Posavec 1998, str. 208), nekdanji Markovičev študent in prvi doktor filozofije, ki je bil promoviran na zagrebški univerzi.⁴ Kot prvi imenovani profesor pedagogike je Arnold začel izvajati predavanja iz *Obče pedagogike* (tri ure tedensko) v letnem semestru 1894/1895 (Akademičke oblasti 1895), zato nekateri avtorji (Previšić idr. 2003, str. 11) trdijo, da se lahko 19. april 1895, ko je Arnold imel prvo predavanje, »z vso pravico šteje kot datum utemeljitve Katedre za pedagogiko na modroslovni (filozofski) fakulteti v Zagrebu«, medtem ko se drugi (Dumbović 1995; Posavec 1998) bolj nagibajo k letu 1896 kot datumu ustanovitve katedre za pedagogiko, saj je bil takrat ustanovljen *pedagoški seminar*, na čelu katerega je vse do svoje upokojitve leta 1923 tudi bil Đuro Arnold. Z njegovim prihodom se je začelo redno in sistematično pedagoško izobraževanje študentov filozofske fakultete za profesorski poklic. Predaval je *Občo pedagogiko* in *Specialno pedagogiko*,⁵ praviloma po tri ure tedensko, *Psihologijo* in *Uvod v filozofijo*. Navedena predavanja se niso izvajala vsak semester, v nasprotju s *Pedagoškim seminarjem*, ki je od leta 1896 stalno obsegal deset ali pet ur tedensko. Cilj je bil »uvajati svoje člane v praktično delo v srednjih šolah na osnovi znanstvene pedagogike in didaktike in jim nuditi možnost pridobiti tisto spretnost in veščino, brez katere ni možno uspešno učenje« (Spomenica 1900, str. 53). Seminar je imel filozofsko-zgodovinski in matematično-naravoslovni del, vaje pa so bile sestavljene iz hospitiranja in poskusnih predavanj, najpogosteje v gimnaziji v Donjem gradu

³ V 5. členu je predpisano, da »mora vsak kandidat poleg svojih znanosti pridobiti tisto splošno filozofsko in pedagoško izobraženost, ki je učitelju [...] nujno potrebna, uspeh pa mora dokazati z domačim izdelkom« (Predpis 1885, str. 146). Do tedaj so vsi kandidati kot del splošnega izobraževanja morali izkazati splošno filozofsko izobrazbo ter dokazati znanje hrvaškega in enega tujega jezika (Privremeni propis 1877, str. 220).

⁴ Arnold je bil v prvi generaciji študentov na obnovljeni univerzi v Zagrebu (1874), doktoriral je leta 1880.

⁵ Specialna pedagogika se nanaša na metodike posameznih predmetov.

v Zagrebu (prav tam). Uspešno delo v pedagoškem seminarju v sedmem in osmem semestru je bilo pogoj za opravljanje izpita za srednješolskega profesorja, kandidati, ki so v okviru seminarja napisali kakovostno razpravo s pedagoško ali didaktično vsebino, pa so bili oproščeni pisanja pedagoške razprave pri izpitu.

Do leta 1904/1905 je ob Arnoldu Marković občasno predaval *Pedagogiko*, *Občo pedagogiko* in *Gimnazijsko didaktiko*. Ko je slovenski pedagog Karel Ozvald leta 1914 na zagrebški univerzi dobil *veniam legendi* z razpravo s področja srednješolske vzgoje, je bil leta 1915/1916 in 1916/1917 uvrščen na seznam učnega osebja »zunaj profesorskega zbora« kot privatni docent (Akademičke oblasti 1916 in 1917). V zimskem semestru 1917/1918 je redni profesor Albert Bazala predaval *Zgodovino pedagogike od 16. stoletja naprej*, zatem je še dvakrat imel enosemestrski predavanja iz zgodovine pedagogike: *Zgodovina pedagogike od humanizma do naših dni* (1922/1923) in *Pregled zgodovine pedagogike novejšega časa* (1928/1929).⁶

Po Arnoldovem odhodu je pedagoški seminar prevzel Stjepan Matičević, ki je kot privatni docent leta 1920/1921 imel predavanje *Glavni problemi didaktike po moderni psihologiji mišljenja* (Red predavanja 1921), kar je bila tudi tema njegovega habilitacijskega dela – *Nauk o didaktični artikulaciji in novejša psihologija mišljenja* (1920). V naslednjem akademskem letu je imel predavanje *Uvod v občo pedagogiko* (Red predavanja 1922), leta 1922/1923 pa predavanje *Delovna pedagogika s posebnim ozirom na srednjo šolo* (Red predavanja 1923). Matičević je leta 1924 postal izredni, leta 1925 pa redni profesor pedagogike ter je kontinuirano vodil pedagoški seminar do leta 1939, sočasno pa imel predavanja z različnih pedagoških področij, razen že omenjenih tudi *Sodobni pedagoški tokovi* in *Osnove funkcionalne pedagogike*.

Z uredbo z dne 6. aprila 1928 so na filozofski fakulteti v Zagrebu nastale nove študijske skupine ter bili uvedeni novi diplomski izpiti (Godišnjak Sveučilišta 1929, str. 138), med katerimi je bila tudi *pedagoška skupina*, ki jo je bilo mogoče vpisati v kombinaciji z ostalimi študijskimi skupinami kot tripredmetni študij. Z dvigom pedagogike na raven fakultetne študijske skupine se je začelo novo obdobje njenega razvoja. Z enim delom je bila še naprej v funkciji usposabljanja študentov za učiteljski poklic, sočasno pa se je razvijala tudi kot samostojna znanstvena disciplina, s čimer se je začel proces zmanjševanja prevladujočega vpliva ljudskošolskih učiteljev, ki so več kot pol stoletja kot avtorji učbenikov in priročnikov, uredniki in sodelavci pedagoških časopisov ter predavatelji pedagogike na učiteljskih bili glavni pobudniki in nosilci razvoja pedagogike na Hrvaškem. Jedro medvojne akademske pedagogike so, poleg Matičevića, sestavljali Pavao Vuk-Pavlović,⁷ Stjepan Pataki⁸ in Vlado Petz.⁹ Vsi so pred prihodom na filozofsko fakulteto oziroma vzporedno predavali pedagogiko tudi na Višji pedagoški šoli v Zagrebu – Stjepan Matičević od 1919 do 1938, Stjepan Pataki od 1938 do 1941 in Vlado Petz od 1935 do 1941. V sklopu Višje

⁶ Red predavanja ... 1917/1918, 1922/1923, 1928/1929.

⁷ Kot docent filozofije je od leta 1929 vodil novoustanovljeno katedro za praktično filozofijo; 1931/1932 je predaval *Zgodovino vzgoje in vzgojnih teorij*, leta 1937/1938 pa je imel predavanje *Filozofija vzgoje*.

⁸ Prišel je leta 1935/1936 kot docent za *Didaktiko* in *Obči pedagoški kolokvij*.

⁹ Angažiran je bil leta 1940/1941 po Matičevićevi smrti kot izredni profesor za *Didaktiko* in *Metodiko*.

pedagoške šole, ki je imela pomembno vlogo v razvoju reformske pedagogike (gibanja za delovno šolo) na Hrvaškem, je bil leta 1923 ustanovljen Inštitut za psihologijo in pedagogiko, katerega namen je bil, »1. da slušatelje omenjene šole znanstveno izobražuje, teoretično in praktično, v psihologiji, njenih metodah in njeni uporabi nasploh, posebej pa še v pedagogiki; 2. da jih prav tako teoretično in praktično izobražuje v vseh vejah pedagogike; 3. posebna naloga inštituta je, da ob tem spremlja, raziskuje in preverja prizadevanja v organizaciji šolstva in pedagogike, s posebnim ozirom na njihovo uporabo v naših razmerah« (Viša pedagoška škola 1934, str. 4).

Do leta 1945 je na filozofski fakulteti v Zagrebu iz pedagogike diplomiralo 116 kandidatov. V obdobju od 1941 do 1945 sta predavanja v pedagoškem seminarju izvajala Petz in Pataki. Petz je bil s prihodom komunistične oblasti odstranjen s filozofske fakultete ter predčasno upokojen, Pataki pa je leta 1945 postal profesor pedagogike in se ukvarjal z ustanavljanjem pedagoškega inštituta, ki je od leta 1945 deloval kot pedagoška in znanstvena enota v okviru filozofske fakultete. Pataki je bil njegov predstojnik vse do svoje smrti leta 1953 (Previšić idr. 2003, str. 18). Pedagoški inštitut je z uvedbo novih predavanj in kadrovske širitvijo načeloma deloval po modelu predvojnega pedagoškega seminarja. Njegova funkcija je bila najprej pedagoško izobraževanje študentov pedagoških smeri filozofske in naravoslovno-matematične fakultete.

Z novo organizacijsko obliko filozofske fakultete sta leta 1960 dejavnost pedagoškega inštituta prevzela oddelek za pedagogiko kot nosilec pedagoške dejavnosti in zavod za pedagogiko kot nosilec znanstvene dejavnosti – takšna je še danes organizacijska oblika pedagogike na filozofski fakulteti v Zagrebu. Z vzpostavitvijo oddelka za pedagogiko so bile oblikovane štiri katedre: katedra za občo in sistematično pedagogiko, katedra za didaktiko in metodike, katedra za zgodovino pedagogike in primerjalno pedagogiko ter katedra za odraslo pedagogiko (*adultnu pedagogiju*). Pedagogiko je bilo mogoče študirati kot dvopredmetni ali enopredmetni študij, od 1979/1980 do 1993/1994 pa izključno kot enopredmetni študij. Na podlagi nove organizacijske strukture filozofske fakultete se je leta 1981 oddelek združil s pedagoškimi akademijami v Zagrebu, Čakovcu in Petrinji ter s centrom za pedagoško izobraževanje in raziskovanje¹⁰ v organizacijsko enoto z imenom TOZD¹¹ Pedagoške znanosti Filozofske fakultete na Univerzi v Zagrebu. Krizno obdobje za oddelek je doseglo vrhunec leta 1993, ko je bil pod vprašaj postavljen vpis novih študentov pedagogike. Po začasni rešitvi v obliki kombiniranja študija pedagogike s študijskimi skupinami hrvaških študijev Univerze v Zagrebu (ki so bili oblikovani leta 1992) je oddelek za pedagogiko leta 1997 ponovno postal enakopraven ostalim oddelkom filozofske fakultete (Previšić idr. 2003). Od leta 2005/2006 je študij

¹⁰ Center za pedagoško izobraževanje in raziskovanje Univerze v Zagrebu je bil ustanovljen v začetku sedemdesetih let 20. stoletja z nalogo organiziranja pedagoškega izobraževanja za študente pedagoških smeri ter asistente, naknadnega pedagoškega izobraževanja za učitelje srednjih strokovnih šol ter preučevanja pedagoških problemov visokošolskega pouka. Ta koncept pedagoškega izobraževanja učiteljev je bil kmalu sprejet tudi zunaj zagrebške univerze (Vukasović 1998). Danes deluje pod imenom Center za izobraževanje učiteljev Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu.

¹¹ TOZD – temeljna organizacija združenega dela; organizacijska enota, značilna za osnovno obliko delovne organizacije v sistemu t. i. socialističnega samoupravljanja v nekdanji Jugoslaviji od sredine sedemdesetih let 20. stoletja.

pedagogike preoblikovan po standardih bolonjskega procesa kot enopredmetni in dvopredmetni diplomski in podiplomski magistrski študij v trajanju pet let (3+2), ki se nadaljuje z doktorskim študijem. Oddelek za pedagogiko ima danes pet kateder: za sistemsko pedagogiko, didaktiko, zgodovino pedagogike, predšolsko pedagogiko in za andragogiko.

Prvi podiplomski znanstveni magistrski študij pedagogike je bil organiziran leta 1967. Prve generacije so imele občo smer z individualnimi usmeritvami študentov, leta 1984/1985 pa so bile uvedene smeri s področja predšolske in šolske pedagogike, pedagogike prostega časa ter andragogike. V času med 1987 in 1998 ni bilo podiplomskega študija, ponovno je bil uveden leta 1998/1999 in se je organizirano izvajal do leta 2004/2005. Skupaj je magistriralo 122 študentov, do leta 2006 so doktorirali 103 doktorski študenti. Prva generacija doktorskega študija pa bolonjskem modelu in programu je bila vpisana v študijskem letu 2006/2007. V petih zaporednih letih se je na doktorski študij vpisalo 173 študentov, med letoma 2007 in 2014 pa jih je doktoriralo več kot 50 (Odsjek za pedagogiju 2016).

Razvoj študija pedagogike v Zadru

Na temelju bogate dediščine Zadra, večstoletnega družbenega, političnega, ekonomskega in kulturnega središča Dalmacije, je bil leta 1955 sprejet zakon o ustanovitvi filozofske fakultete v Zadru. Delovati je začela v študijskem letu 1956/1957 kot dislocirana enota filozofske fakultete v Zagrebu. Sestavni del zagrebske univerze je bila do leta 1974, ko je postala ena od soustanoviteljic nove univerze v Splitu. Od začetka je izobraževala večino srednješolskih profesorjev iz študijskih skupin za dalmatinsko območje, od leta 1979 pa je z združitvijo s pedagoško fakulteto v Zadru prevzela tudi izobraževanje osnovnošolskih učiteljev.

Filozofska fakulteta v Zadru je bila po svojem značaju učiteljsko usmerjena. Na vseh petih študijih ob ustanovitvi leta 1956 so se pridobile učiteljske kompetence. Učiteljski študij je prevladoval ves čas obstoja, zaradi česar je bila pedagogika konstitutiven in prepoznavnejši del filozofske fakultete v Zadru.

Pedagoške vsebine so bile od začetka združene v obči predmet, ki je bil obvezen za študente 2. letnika vseh študijskih programov na fakulteti. S študijskim letom 1957/1958 se je začelo kontinuirano izvajanje predavanj in seminarjev iz pedagogike. Prvi pedagog, zaposlen na fakulteti, je bil izredni profesor dr. Vladimir Janković. Ob prihodu na fakulteto leta 1958/1959 je ustanovil pedagoško katedro.

Pedagoško izobraževanje na profesorskih študijih se je izvajalo neprenehoma ves čas delovanja fakultete. Ob tem je treba upoštevati, da je bila ključna, precej zahtevna naloga pedagoške katedre v tistem času celovito organiziranje ne samo pedagoškega in didaktičnega, ampak tedaj tudi metodičnega izobraževanja vseh študentov fakultete za profesorski poklic. Šele kasneje so metodično usposabljanje prevzele ustrezne študijske skupine, medtem ko je pedagoško in didaktično usposabljanje ostalo naloga pedagoške katedre oziroma kasneje ustanovljenega oddelka za pedagogiko. Pedagogika je tedaj uživala velik ugled. Pedagoško usposabljanje

drugih študijskih skupin je bilo glavni razlog za delovanje pedagoške katedre, iz katere se je razvil tudi študij pedagogike.

Pomemben napredek v razvoju pedagogike se je začel v študijskem letu 1961/1962. Potreba po razvoju pedagoških kompetenc v vse bolj razvejenem sistemu šolstva je spodbudila člane pedagoške katedre filozofske fakultete v Zadru, da ustanovijo prvi študij pedagogike na Hrvaškem zunaj Zagreba. Triletni dvopredmetni študijski program pedagogike se je kot drugi glavni predmet lahko kombiniral s katerim koli dvopredmetnim štiriletnim študijskim programom fakultete kot prvim glavnim predmetom. Pedagoška katedra je prerasla v oddelek za pedagogiko v študijskem letu 1966/1967.

Ta etapa v razvoju je za pedagogiko v Zadru pomembna iz več razlogov; poleg triletnega študija pedagogike je oddelek za pedagogiko pomagal ustanoviti študij psihologije, ki se je začel v akademskem letu 1978/1979. V tem času je bila končno uresničena tudi deset let stara namera razširitve študija pedagogike s treh na štiri leta. V študijskem letu 1976/1977 je bila ob pedagogiki kot drugem glavnem predmetu vpisana prva generacija študentov pedagogike kot prvega glavnega predmeta. V naslednjem letu je fakulteta v celoti opustila delitev študijev na prvi in drugi glavni predmet, zato se je z razširitvijo prvega glavnega predmeta na vsa leta študija sočasno opuščal program drugega glavnega predmeta. Vsi dvopredmetni študijski programi so bili po novem konceptu izenačeni. Namesto dotedanjega hierarhičnega razvrščanja na prvi in drugi glavni predmet se je prva vpisana študijska skupina imenovala A1, druga pa A2, pri čemer sta imeli obe enak status.

Oddelek za pedagogiko se je kadrovsko zmeraj bolj krepil. Boljše kadrovske razmere so omogočile ponovno spremembo učnega načrta in programa ter koncepta študija – s študijskim letom 1982/1983 je pedagogika postala enopredmetni štiriletni študij splošne usmeritve. Učni načrt in program tega enopredmetnega študija je veljal 11 let, njegova posebnost pa je bila, da je pomenil najboljše obliko študija pedagogike, izvedene v Zadru.

Študijsko leto 1993/1994 lahko označimo za zadnjo prelomnico v razvoju pedagogike na filozofski fakulteti v Zadru. Z vrnitvijo dvopredmetnega študija splošne smeri sta bila hkrati tudi zadnjič spremenjena učni načrt in program pedagogike. Do spremembe je prišlo, ker je bila kombinacija pedagogike z drugimi študijskimi programi dobro sprejeta v neposredni praksi, tako da so se diplomirani pedagogi v šolah pogosto sočasno zaposlovali tudi kot učitelji. Zaradi tega so od študijskega leta 1996/1997 vsi letniki delali po novem, dvopredmetnem štiriletnem programu, ki se je prosto kombiniral s katero koli dvopredmetno študijsko skupino. Glede na dvopredmetni štiriletni študij med letoma 1976/1977 in 1981/1982 je program prinesel spremembo strukture ter dal večjo svobodo študentom pri izbiri učnih vsebin.

Ves čas svojega obstoja je bil študij pedagogike na filozofski fakulteti v Zadru tudi v stiku z razvojem najstarejšega študija pedagogike v Zagrebu. To ni čudno, saj je v tem času pri izvedbi programa v Zadru kot kadrovska pomoč sodelovalo večje število univerzitetnih učiteljev študijskega programa pedagogike iz Zagreba, do pridobitve prvega znanstvenega pedagoškega naziva pa so vodili tudi posamezne asistente, katerih večina je podiplomski magistrski in doktorski študij končala prav na univerzi v Zagrebu. Z ustanovitvijo univerze v Zadru se je študij pedagogike

kadrovsko okrepi, tako da ni bilo več potrebe po tovrstnem sodelovanju; od takrat se je pedagogika v Zadru veliko bolj samostojno razvijala.

S sprejetjem zakona o ustanovitvi univerze v Zadru leta 2002 je filozofska fakulteta v Zadru prenehala obstajati, njene sestavne enote pa so postale deli nove univerze. Pri tej spremembi je odsek za pedagogiko postal oddelek za pedagogiko. Nedolgo zatem je prišlo tudi do zadnje spremembe načina študija v skladu z bolonjskim procesom: leta 2005/2006 je bil namesto štiriletnega dvopredmetnega dodiplomskega študija pedagogike uveden triletni dodiplomski (*prediplomski*) dvopredmetni študij pedagogike in dveletni podiplomski magistrski (*diplomski*) študij pedagogike, od študijskega leta 2014/2015 naprej pa se izvaja tudi triletni podiplomski doktorski (*poslijediplomski doktorski*) študij pedagogike.¹²

Kadrovske razmere na oddelku za pedagogiko so se močno popravile in leta 2012 je oddelek dobil kritično znanstveno maso, na podlagi katere mu je za to pristojen hrvaški državni organ odobril matičnost za volitve v znanstvene nazive; od tedaj ima univerza v Zadru sama pooblastilo za izvedbo volitev v pedagoške nazive.

Razen občasnih zelo kratkotrajnih odstopanj je mogoče reči, da skoraj ves čas obstoja študija pedagogike v Zadru od 1961/1962 naprej – kot nekoč na dodiplomski stopnji tako tudi danes na dodiplomski in podiplomski stopnji – ta nima specifične usmeritve, ampak je bolj splošno usmerjen. Izjema je doktorski študij, ki se imenuje *Kakovost v vzgoji in izobraževanju*. A četudi je po imenu profiliran, ni mogoče reči, da je ob tem tudi specializiran za kateri koli segment ali vidik vzgoje in izobraževanja. Lahko pa bi se reklo, da je usmerjen v odličnost. Njegova usmerjenost v doktorande je še razširjena z možnostjo vpisa ne samo pedagogov, ki so končali nekdanji dodiplomski in sedanji podiplomski magistrski študij, ampak tudi vseh učiteljev na isti stopnji izobrazbe. Tako lahko sklenemo, da je tudi na tej zaključni in najvišji stopnji formalnega izobraževanja doseženo svojevrstno prežemanje učiteljskih študijev s študijem pedagogike.

Razvoj študija na Reki

Študij pedagogike na Reki se je prav tako oblikoval iz izobraževanja učiteljev, ki se je razvijalo v nekaj visokošolskih ustanovah: na Višji strokovni pedagoški šoli (1953–1962), Visoki industrijsko-pedagoški šoli (1962–1972), Fakulteti za industrijsko pedagogiko (1972–1977), Pedagoški fakulteti na Reki (1977–1998) ter na Filozofski fakulteti na Reki (od 1998 naprej). Prvi študij pedagogike, ustanovljen na Reki, je bil hkrati tudi edini specializirani dodiplomski študij pedagogike, kar je bil rezultat industrijske usmeritve reške regije v tistem času. Redni in izredni štiriletni enopredmetni študij industrijske pedagogike je potekal na Visoki industrijsko-pedagoški šoli od leta 1966 do 1972, potem se je nadaljeval na Fakulteti za industrijsko pedagogiko. V zadnjih dveh letnikih študija so obstajale naslednje

¹² Besedilo o razvoju študija pedagogike v Zadru do tega mesta temelji na podatkih, objavljenih v Previšić idr. 2002, str. 49–67.

smeri: Pedagoški organizator, Organizator pouka, Vzgojiteljska smer in Organizator kulturnih dejavnosti. V nasprotju s študijem pedagogike v Zadru, ki je v začetku tesno sodeloval z zagrebško pedagogiko, se je reški študij razvijal samostojneje, upoštevajoč predvsem specifične regionalne potrebe.

Na Visoki industrijsko-pedagoški šoli je diplomiralo 2116 študentov (886 rednih in 1230 ob delu), na Fakulteti za industrijsko pedagogiko do prenehanja delovanja leta 1977 pa je iz industrijske pedagogike diplomiralo 2009 študentov (760 rednih in 1290 izrednih).

V študijskem letu 1978/1979 je na Pedagoški fakulteti na Reki študij industrijske pedagogike zamenjal enopredmetni štiriletni študijski program pedagogike splošnega profila s smermi za predšolskega pedagoga, šolskega pedagoga, pedagoga za zunajšolski čas ter pedagoga v organizaciji združenega dela. S tem študijem je postopno prenehal obstajati študij industrijske pedagogike.

Ob rednem dodiplomskem študiju pedagogike sta se od 1980 do 1990 izvajala tudi podiplomska znanstvena magistrski in doktorski študij pedagogike.

Od študijskega leta 1993/1994 je bil poleg enopredmetnega uveden tudi dvopredmetni študij pedagogike splošnega profila v kombinaciji s študijem informatike, ki je leta 1999 prerasel v dvopredmetni študij s prosto kombinacijo s hrvaškim, angleškim ali nemškim jezikom in književnostjo, pa tudi s filozofijo, informatiko ali zgodovino.

Tudi po bolonjski reformi študija pedagogike leta 2005, ki se na Reki zdaj izvaja kot triletni diplomski in dveletni podiplomski magistrski študij splošnega profila, je možen vpis tako enopredmetnega kot dvopredmetnega študija.¹³ Na Filozofski fakulteti na Reki še naprej obstaja tudi podiplomski doktorski študij pedagogike splošnega profila.

Razvoj študija pedagogike v Osijeku

Pedagoško izobraževanje učiteljev se je začelo na pedagoški fakulteti Univerze v Osijeku, ki je začela delovati leta 1977 (Pintarić idr. 2002, str. 8), in se nadaljevalo na filozofski fakulteti v Osijeku, ki je nastala z reorganizacijo pedagoške fakultete leta 2002 (Pintarić 2010, str. 6). Pedagoško delo je bilo organizirano v okviru katedre za pedagogiko. Kmalu zatem, leta 2003, se je ob rednem izobraževanju učiteljev vpisala prva generacija novega dvopredmetnega štiriletnega (takrat še dodiplomskega) študija pedagogike. Z reformo študija v skladu z bolonjskim procesom je od leta 2005/2006 organiziran dodiplomski in podiplomski magistrski študij pedagogike v skladu z modelom 3+2. Leta 2007 se je katedra za pedagogiko preoblikovala v oddelek za pedagogiko (Pintarić 2010, str. 59). V študijskem letu 2015/2016 se je začel izvajati doktorski študij pedagogike z naslovom *Pedagogika in kultura sodobne šole*.

¹³ Besedilo o razvoju študija pedagogike na Reki temelji na podatkih iz knjige Previšić idr. 2002, str. 31–47.

Razvoj pedagogike v Splitu

Glede na to, da v Splitu pred ustanovitvijo univerze v Zadru leta 2003 ni bilo filozofske fakultete, saj je bila filozofska fakulteta v Zadru del univerze v Splitu, je pedagoško usposabljanje za mnoge učiteljske študije splitske univerze potekalo na filozofski fakulteti v Zadru. Del splitskih učiteljskih študijev pa se je izvajal na fakulteti za naravoslovno-matematične znanosti in vzgojna področja univerze v Splitu. Ta fakulteta je bila skupaj s filozofsko fakulteto iz Zadra leta 1974 soustanoviteljica univerze v Splitu, pred osamosvojitvijo pa je delovala kot del filozofske fakultete v Zadru. Medtem ko so se torej v Zadru izobraževali učitelji družboslovno-humanističnih smeri, so se v Splitu, poleg vzgojiteljev in razrednih učiteljev – ti so se lahko izobraževali tako v Splitu kot v Zadru – izobraževali tudi bodoči učitelji naravoslovno-matematične smeri ter glasbene, likovne in tehniške kulture. Filozofska fakulteta v Splitu je bila ustanovljena leta 2005 in je pravni naslednik Višje pedagoške šole v Splitu, ustanovljene leta 1945, potem Visoke pedagoške šole (1998) ter Oddelka za humanistične znanosti Univerze v Splitu (2001) (10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu 2015). Po njeni ustanovitvi sta z naravoslovno-matematične fakultete k njej prešla študijska programa za vzgojitelja predšolske vzgoje in učitelja razrednega pouka.

Oddelek za pedagogiko filozofske fakultete v Splitu je bil ustanovljen leta 2007, dve leti po ustanovitvi fakultete. Prvi študenti so se na univerzitetni dvopredmetni triletni dodiplomski študijski program pedagogike vpisali v študijskem letu 2007/2008. Študij je možno kombinirati z drugimi dvopredmetnimi študiji na fakulteti, leta 2010 pa se je začel izvajati dveletni podiplomski magistrski študij pedagogike. Oba študija sta splošne smeri.

Na oddelku za pedagogiko trenutno delajo štiri zaposlene v znanstvenopedagoških nazivih in ena asistentka. Poleg rednega dela na študiju pedagogike zaposlene izvajajo pedagoške dejavnosti za pridobitev učiteljskih kompetenc tudi na drugih učiteljskih študijih na fakulteti. Razen tega pa je oddelek za pedagogiko v Splitu, kot povsod drugod na Hrvaškem, tudi nosilec in izvajalec programa za pridobitev učiteljskih kompetenc ne samo v simultanjem, ampak tudi sukcesivnem modelu, ki ga končuje okoli 10 % učiteljev strokovnih predmetov v srednjih strokovnih šolah. V skladu s tem vsi študiji pedagogike na Hrvaškem kontinuirano delujejo po dveh tirih: ob matičnem študiju pedagogike zagotavljajo tudi pridobitev pedagoških kompetenc na učiteljskih študijih.

Pedagogika na filozofski fakulteti v Splitu edina nima končne, doktorske stopnje. Namesto tega so učitelji z oddelka za pedagogiko soorganizatorji interdisciplinarnega podiplomskega specialističnega študija z naslovom *Probacijska obravnava (Probacijski tretman)*, ki ga filozofska fakulteta izvaja v partnerstvu z ekonomsko, pravno in medicinsko fakulteto splitske univerze (10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu 2015).

Aktualne značilnosti študijev pedagogike na Hrvaškem

Študiji pedagogike na Hrvaškem so nastajali v okviru razvojnih načrtov posameznih univerz brez neposredne zveze z družbenimi potrebami po pedagoških strokovnjakih. To ni posebnost pedagogike, ampak izraz splošnih akademskih razmer na Hrvaškem. Ustanavljanje posameznih študijev in vpisne kvote sodijo v avtonomijo univerz na Hrvaškem, tako da o njih odločajo posamezne fakultete, na katerih se študiji ustanovljajo. Kot je bil koncept razvoja univerz v Splitu, na Reki in v Osijeku prevzet od najstarejše, to je univerze v Zagrebu, tako se je tudi pedagogika (poleg drugih študijev) razvijala v smislu težnje, da ima vsako regionalno središče na svoji univerzi vse tiste študije, katerih kadri so potrebni na tem območju. Študij pedagogike na filozofski fakulteti v Zadru kot dislocirani enoti filozofske fakultete iz Zagreba se je razvijal po stopinjah svoje ustanoviteljske fakultete.¹⁴ Študij pedagogike je bilo v tem pogledu nekoliko lažje uvesti, ker je imel podlago v učiteljskih študijskih programih, teh pa je vsaka univerza, tako tudi filozofska fakulteta v Zadru, imela precejšnje število.

Reforma študijskih programov na Hrvaškem v skladu z bolonjskim procesom se je začela v študijskem letu 2005/2006 z uvedbo tristopenjskega študija.¹⁵ Na podlagi te reforme je vseh pet hrvaških študijev pedagogike prevzelo model 3+2+3, kar pomeni, da traja tri leta dodiplomski študij, dve leti podiplomski magistrski študij in tri leta podiplomski doktorski študij. Trenutno se štirje študijski programi pedagogike na Hrvaškem (na univerzah v Zagrebu, Zadru, na Reki in v Osijeku) izvajajo na vseh treh stopnjah do doktorata znanosti, medtem ko se študij pedagogike v Splitu izvaja na dveh stopnjah, diplomski in podiplomski magistrski, ter ob sodelovanju v specialističnem interdisciplinarnem podiplomskem študijskem programu *Probacijska obravnava za delo z obsojenci*, ki ob povečanem nadzoru prestajajo kazen na prostosti.

Vsi dodiplomski in podiplomski magistrski študiji pedagogike na Hrvaškem so na univerzitetni ravni in imajo splošen profil. Način študija v skladu z bolonjskim procesom pa vsakemu študentu na vseh študijskih programih omogoča aktivno sooblikovanje pomembnega dela programa z izbirnimi predmeti, s čimer se študent izpopolnjuje v različnih smereh. V skladu z razvojem bolonjskega procesa se študijski programi kontinuirano spreminjajo in prilagajajo sodobnim družbenim in znanstvenim spremembam z vse višjimi standardi kakovosti. Vsi študijski programi pedagogike so v novih okoliščinah podvrženi nepretrgani notranji in zunanji evalvaciji. Znanstvenopedagoški potenciali hrvaških oddelkov, ki izvajajo študijske programe pedagogike, so veliki, kar potrjuje tudi dejstvo, da imajo trije od petih

¹⁴ Razvoj univerze v Zadru, ustanovljene leta 2002, univerze v Dubrovniku, ustanovljene leta 2003, in univerze v Pulju, ustanovljene leta 2006, je drugačen od prvih štirih hrvaških univerz v Zagrebu, Splitu, na Reki in v Osijeku. V nasprotju z navedenimi univerzami, ki se razvijajo po vzoru najstarejše in največje, tj. zagrebške, ki ima kar 33 fakultet in zasebnih univerzitetnih študijev, na katerih je približno 50 % pedagoškega kadra in študentov na Hrvaškem, so najnovejše tri univerze t. i. oddelčnega tipa s specifično družboslovno-humanistično usmeritvijo in nimajo strategije razvoja po vzoru štirih velikih univerz.

¹⁵ O razvoju programov učiteljskih študijev na območju nekdanje Jugoslavije v kontekstu njihovega preoblikovanja skladno z bolonjskim procesom je več v Protner idr. 2012.

študijev svojo matičnost za volitve v nazive znotraj lastne univerze (Reka, Zadar in Zagreb).

Nekoliko večja programska specializacija se začenja šele na ravni doktorskih študijskih programov. Seveda pa niti ta vrsta specializacije ni usmerjena v posamezne ravni vzgoje in izobraževanja ali pedagogike kot znanosti niti na noben drug način ne omejuje možnosti za znanstveno raziskovanje pedagoških problemov. Večinoma gre za tematiziranje celotnega področja teorije in prakse skozi aktualne vidike in koncepte, kot so kurikulum, kakovost, kultura v sodobni šoli ipd. Razlog za to je predvsem velikost Hrvaške, ki za konkretno pedagoško delovanje ne dopušča zoževanja že tako razmeroma majhnega prostora. Ne glede na to prihaja do največje specializacije na doktorski ravni z izbiro teme doktorske disertacije, tako da se vsak doktorand usmeri v skladu z zelo konkretnim pedagoškim področjem in fenomenom.

V prihodnosti je kljub temu mogoče pričakovati določeno profiliranje hrvaških študijskih programov pedagogike na vseh treh stopnjah (dodiplomski, podiplomski magistrski in doktorski), kar bo predvsem odvisno od interesa za študij pedagogike in specifičnih potreb po strokovnjakih tega profila. Te spremembe se bodo dodatno pospešile na vseh univerzitetnih programih, ne zgolj na programu pedagogike, ko se bodo hrvaške univerze začele financirati po modelu *lump sum*. S tem v razvitem svetu običajnim načinom financiranja javnega visokošolskega izobraževanja, ki temelji na enkratnem plačilu celotnega zneska financiranja (plača, stroški izvajanja pedagoških dejavnosti in znanstvenega raziskovanja, fiksni stroški itn.) na univerzi, pri čemer država natančno ugotavlja izide, tj. rezultate, ki jih pričakuje v zameno, bodo univerze prevzele polno odgovornost za svoj razvoj. Takrat poslanstvo in vizija vsake univerze ne bosta zgolj »mrtva črka na papirju«, ki obstajata zaradi formalnih razlogov, ampak ključna strateška dokumenta, ki odločilno vplivata tako na oblikovanje kot na obstanek vsakega hrvaškega univerzitetnega študijskega programa.

Prevedel dr. Tadej Vidmar

Literatura in viri

- 10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu: 2005.–2015.* (2015). Split: Filozofski fakultet.
- Akademičke oblasti, osoblje i red predavanja u Kr. sveučilištu Franje Josipa u Zagrebu.* (1874–1905). Zagreb: Knjigotiskarski i litografski zavod C. Albrechta.
- Akademičke oblasti, osoblje i red predavanja u Kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu u ljetnom poljeću 1915./1916.* (1916). Zagreb: Knjigotiskarski i litografski zavod C. Albrechta.
- Akademičke oblasti, profesori, privatni docenti, učitelji, činovnici itd. u Kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu u naučnoj godini 1916./1917.* (1917). Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare..
- Bežen, A. (2008). Gimnazijska pedagogika Franje Markovića – prvi tekst hrvatske akademske metodike. *Napredak*, 148, št. 3, str. 339–369.
- Brezinka, W. (2008). Uspón i kriza znanstvene pedagogije. *Anali za povijest odgoja*, 7, str. 7–21.
- Dumbović, I. (1995). Pedagogija na Zagrebačkom sveučilištu. *Napredak*, 136, št. 2, str. 204–212.

- Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25–1928/29.* (1929). Zagreb.
- Odsjek za pedagogiju.* (2016). Dostopno na: <http://pedagogija.ffzg.hr/web-new/> (pridobljeno 20. 4. 2016).
- Pintarić, A., Kolenić, Lj. in Horvatić, J. (ur.). (2002). *Pedagoški fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera.* Osijek: Grafika.
- Pintarić, A. (ur.). (2010). *Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera.* Osijek: Grafika.
- Posavec, K. (1998). Utemeljenje pedagogije kao sveučilišnog predmeta i studija (1876–1928) Sveučilišta u Zagrebu. *Napredak*, 139, št. 2, str. 205–212.
- Previšić, V., Rosić, V. in Radeka, I. (2002). *Pedagogija na filozofskim fakultetima u Hrvatskoj.* Grafrade: Rijeka, Filozofski fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet u Rijeci i Filozofski fakultet u Zadru.
- Previšić, V., Rosić, V. in Radeka, I. (2003). *Studij pedagogije u Hrvatskoj.* Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo.
- Privremeni propis ob ispitivanju kandidatah gimnazijskoga učiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji. (1877). *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 4, št. 10, str. 218–233.
- Propis o izpitivanju kandidata za gimnazijsko i realno učiteljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji. (1885). *Službeni glasnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, 3, št. 9, str. 144–162.
- Protner, E., Medveš, Z., Batinić, Š., Miovska Spaseva, S., Radeka, I., Spasenović, V., Šušnjara, S., Zorić, V. in Vujisić Živković, N. (2012). The Development of Teacher Training in the States of Former Yugoslavia. V: H. Németh in E. Skiera (ur.). *Lehrerbildung in Europa – Geschichte, Struktur und Reform.* Frankfurt am Main: Lang, str. 239–265.
- Red predavanja u Sveučilištu kralj. S.H.S. u Zagrebu.* (1917–1930). Zagreb.
- Rukopisna ostavština Franje Markovića* (b. 1.). Arhiv HAZU – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu., XV, 37/8–1.
- Spomenica o 25-godišnjem postojanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu.* (1900). Zagreb: Akademski senat Kr. sveučilišta.
- Viša pedagoška škola u Zagrebu (osnovana 1919).* (1934). Zagreb.
- Vukasović, A. (1998). Pedagoška izobrazba na Sveučilištu u Zagrebu (1893–1998). *Napredak*, 139, št. 3, str. 232–380.